

- РСР 1917 – 1967. – К., 1967.
6. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943 – 1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
 7. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944. (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004.
 8. Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2000.
 9. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-2000. – Оп. 3. – Спр. 43.
 10. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К., 1966.
 11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Сборник документов и материалов в 3-х т. – Т. 2.
 12. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк, 2006.
 13. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. В 3-х т. – Т.2. – К., 1975.
 14. Завадська О.А., Корнілов А.А. Розвиток народної освіти на Харківщині. – К., 1959.
 15. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов – Днепропетровск, 1962.
 16. Полтавщина в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. Сборник документов и материалов – К., 1977.
 17. Сушко О.О. Борьба трудящих за восстановления материальной базы загальноосвітньої школи УРСР (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 8.
 18. Терещенко Т.В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – № 1 (23).
 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 876.
 20. Скопец М.С. Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943 – 1945 рр.) // З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943 – 1970 рр.). – К., 1972. – С. 22.
 21. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973. – М., 1974.
 22. Радянська Україна. – 1944. – 11 березня.
 23. Съезды Верховной Рады УРСР. Стеногр. звіт. – К., 1946.
 24. Ленська В.В. Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2.
 25. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, 1968.
 26. Коваль М.В. Все для перемоги. Подвиг трудящих Украины у Великій Вітчизняній війні. 1941 – 1945 рр. – К., 1970.
 27. Гриценко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.
 28. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.). – К., 1968.
 29. Визволення Київщини. Зб. матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволи. – К., 1944.
 30. Ткачова Л.І. Радянська Армія – українському народові. – К., 1971.
 31. Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960.

А.І. Петрова

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В 1941 – 1944 рр.

Соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, кризовий стан сільського господарства примушують критично поглянути на стан історико-аграрних досліджень. Належне місце має належати питанням, що стосуються Другої світової війни. Нині є доцільним порівняти та проаналізувати в історичному зрізі аграрні перетворення в Україні сьгодні та у роки окупації.

Так, аграрна історія України минулого століття містить спроби втілити в життя програми аграрних перетворень, що знайшли також своє відображення в діяльності німецької та румунської окупаційної влади, зокрема, на території Поділля у 1941 – 1944 рр.

У дослідженнях, що стосуються Другої світової війни, головна увага приділяється здебільшого вивченню економічної експлуатації захоплених територій України, терору проти окупованого населення та руху опору. Більше уваги звертається на хід бойових дій, політичну історію, аніж на економіку України в роки війни, зокрема сільське господарство.

Актуальність зазначеного питання зумовлюється незадовільним станом вивчення основних завдань, характеру та особливостей реалізації воєнно-економічної політики окупаційної адміністрації у аграрній сфері в її регіональному вимірі.

Автор ставить за мету розглянути заходи нової влади з реформування аграрного сектора економіки на різних етапах окупації, проаналізувати стан соціальної сфери на селі та матеріальний добробут подолан в умовах окупаційного режиму 1941 – 1944 рр., показати зміни у ставленні українського селянства до системи “нового порядку” протягом усього періоду окупації.

Парадигма радянської історіографії була спрямована на оцінку історичних фактів з позицій офіційної ідеології, що спричинювало поверховість і відсутність об’єктивного аналітичного розгляду питань. Попри це, важливе місце посідають дослідження А. Леонтєва, К. Дубини, М. Супруненка про аграрну політику на окупованій території та опір селян заходам окупаційної влади.

Якісно новий період у вивченні історії Другої світової війни, окупаційного режиму та його регіональних особливостей розпочався наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х років. Українські історики (М. Коваль, Т. Першин, П. Панченко, П. Рекотов, Д. Титаренко, А. Зінченко, В. Замлинський, В. Нем’ятий, І. Ветров, О. Потильчак, М. Слободянюк) об’єктивно висвітлюють історію війни, залучаючи нові архівні та документальні матеріали.

Особливої уваги заслуговує зарубіжна історіографія з цієї проблеми (А. Верт, А. Даллін, Дж. Армстронг, І. Каменецький, Н. Мюллер) та

дослідження українських істориків у діаспорі, зокрема, В. Косика.

Цінними є архівні і друковані документальні матеріали окупаційного періоду, що містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та регіональних архівів – Державного архіву Вінницької, Хмельницької, Львівської та Тернопільської областей. Цінну інформацію містять постанови, накази, розпорядження та періодичні видання окупаційної влади, які дають змогу проаналізувати еволюцію політики нової влади щодо селянства на різних етапах окупації.

Підсумовуючи історіографічний огляд, слід зазначити, що вивчення даної проблеми не є повним, і означена тема, а саме питання, пов'язані з аграрною політикою окупантів на території Поділля, потребує подальшого дослідження. А сукупність всіх джерел дасть можливість при умові аналітичного та критичного до них ставлення дослідити визначене коло питань.

Соціально-економічна політика окупаційної влади в селах як східного, так і західного Поділля мала неоднозначний характер. Вона залежала, передусім, від настроїв місцевого населення, від ситуації на фронті та об'ємів продовольства, що потребувала німецька армія. Так, на початковому етапі окупації селяни намагалися зберегти основні засоби та матеріали виробництва, в цьому була зацікавлена і нова влада. Більше того, на середину липня 1941 року територію Поділля було окуповано і організаційних елементів колективних господарств (продуктивної та робочої худоби, насіннєвого запасу) втрати не торкнулися [1, 63].

Проекти щодо сільського господарства окупованих територій України, у тому числі й Поділля, були зафіксовані в численних директивних документах. Так, у „Директивах” з керівництва економікою в окупованих східних областях” („Зелена папка”), з ведення господарства („Коричнева папка”) містилися інструкції на час окупації. Була розроблена також серія документів, що містили вказівки для майбутніх керівників сільського господарства, де йшлося про „реформування” сільського господарства, а саме етапи реалізації аграрного закону.

Нижчою інстанцією управління на селі була управа на чолі зі старостою. Практична робота сільуправ зводилась до управління територією, забезпечення ревізій продовольства, одягу для окупантів та втілення в життя розпоряджень німецьких адміністративних органів стосовно стягування податків, надання робочої сили, гужового транспорту. Вельми цікавим є те, що в 1941 р. були збережені обсяги сільськогосподарських поставок, запланованих за часів радянської влади. А вже впродовж наступного року плани здачі змінювалися декілька разів у напрямку зростання.

На початковому етапі окупації спостерігалися суперечки серед представників окупаційного апарату щодо пошуку такої форми землекористування, яка б максимально задовольняла інтереси рейху і водночас не відштовхувала селянство від „нового порядку”, позитивно налаштувала на нову владу місцеве населення [2, 168 – 169]. Помітними були ці наміри і у аграрній сфері, хоча різні джерела дають

можливість зробити висновок, що аграрна політика базувалася лише на положеннях расової теорії нацистів та визначалась нагальними потребами німецької армії на фронтах. Жоден її аспект не становив виключення.

В жовтні 1941 р. було прийняте компромісне рішення – колгоспи і радгоспи мали тимчасово зберігатися під контролем німецької окупаційної влади. Колгоспний лад, порівняно з індивідуальними формами господарювання, давав можливість краще контролювати селянську працю та забезпечував відповідну віддачу [3, 16].

Реалізувати аграрну реформу планувалося в три етапи. Перший, як вже зазначалося, передбачав створення на базі колишніх колгоспів „громадських господарств”. Під час першого етапу реформування присадибні ділянки були проголошені особистою власністю селян. Так присадибна ділянка в 1 га припадала на кожний двір і не підлягала державним поставкам. Колгоспи були перетворені на громадські господарства, колгоспне майно було оголошено німецькою власністю. Разом з тим «Вінницькі вісті» від 13 травня 1943 року друкували наступне: «Якщо збір, наприклад, городини з громадського господарства був недостатнім, поставки здійснювались з одноосібних та присадибних господарств» [4, 1]. Всім розкуркуленим мало повертатися житло, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земля, сади.

Другим етапом мав стати перехід до „товариств по спільному обробітку землі” („землеробських товариств”, „хліборобських спілок”). Наміри нової влади перейти до створення землеробських товариств простежувалися вже в серпні 1942 р. Землеробські товариства створювалися, але повільно і в багатьох районах вони існували лише формально. На те були й об'єктивні причини. Так у донесеннях окружному старості, датованих травнем 1942 року, йшлося про те, що в різних частинах Тернопільської округи маєтки (фільварки) не є забезпеченими робочою силою для сільськогосподарських робіт (молотьби збіжжя, викошування бульбових рослин, закінчення сіви). В цілому на кінець 1942 р. в так звані десятидвірки було перетворено 10,2% громадських господарств, а до травня 1943 р. – 12,1% [5, 112].

Господарські положення стосовно території східного Поділля, значна частина якого перебувала в складі Райхскомісаріату Україна, регулярно друкувалися у газеті „Український голос”. З 1942 року земля мала перейти в одноосібне користування, а з 1943 року – у приватну власність. В зв'язку з цим в 1943 році загальні двори мали бути ліквідовані [6].

На третьому етапі планувалося наділити селян землею для індивідуального користування відповідно до директив А. Розенберга, виданих у листопаді 1942 р. Нові правителі обіцяли роздати селянам землю для самостійного господарювання. У листівці із зверненням Гебітскомісара до населення Антонінської округи говорилося: „...Будьте вдячні за те, що загинула колгоспна система” [7, 281 – 182].

Проте через зміну становища на фронтах навесні 1943 р. втілення проголошеного в життя ускладнювалося. Загалом, чим гірше йшли справи на фронті, тим жорсткішим ставав окупаційний режим, тим більше грабувалось населення та ресурси краю.

Відповідно до директиви від 7 вересня 1943 р. рейхсмаршала Герінга про знищення сільськогосподарської виробничої бази під час відступу вермахту, вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мали бути вивезені або знищені. Але, на щастя, подоляни не відчули в повній мірі втілення змісту цієї директиви у життя.

Разом з тим, не оминула місцевих жителів доля бути вивезеними в якості робочої сили до Німеччини. Задля цього була задіяна місцева адміністрація краю та каральні органи. Планувалося в середньому забирати 10% від загальної кількості мешканців певного населеного пункту. Щодо селян, які проживали, зокрема, на Поділлі, простежуються певні особливості, зумовлені необхідністю їх праці на батьківщині, тому під час основних сільськогосподарських робіт активність вербувальних комісій спадала [8, 71].

У відповідності із положенням про новий землеустрій, всі, хто мав інвентар та тяглову силу, мали можливість переселитися на хутір для ведення самостійного господарства. На кожного члена сім'ї припадало 0,35 га ниви. Але якщо родина не обробляла та не виконувала податкових зобов'язань, землю забирали. Плани посівних площ та поставок для громадських господарств затверджували райуправи [9, 13]. За невиконання поставок або несвоєчасне їх виконання чекало покарання як за саботаж. Існували і плани вивозки лісоматеріалу загальними дворами, і плани молокопоставок, за невиконання якого можна було залишитись без корів [10, 80].

Однією із форм непрямого пограбування окупаційною владою населення зайнятих територій були податки. Збирати їх належало місцевій владі, хоча спеціально узаконеної системи податків не було. Їх розмір залежав від потреб рейху або місцевої влади [8, 35].

Податки визначались спеціальними наказами. Так, газета „Кременецький вісник” від 4.07.43 опублікувала закон про сільськогосподарське оподаткування раз на рік кожного селянського двору: земля погектарно (від 40 до 100 крб), поголів'я скота поштучно, податок на бджіл (віск, мед), податок на птицю, будівельний податок (від кожної будівлі), податок на утримання апарату районних центрів, міст, сіл. Відповідальність за сплату лягала на все село [8, 36].

Загалом у 1942 р. на кожний селянський двір податки всіх видів становили в середньому 2 315 крб., у 1943 р. сума податків зросла до 3 200 крб. на двір. Багато податків збиралося зерном, м'ясом, яйцями, сіном, соломомою, вовною, капустою, молоком тощо. 30 вересня 1941 р. вийшла постанова „Про запровадження на території визволеної Вінницької області податків: національного і поземельного”. 3 марки або 30 крб. – одноразовий національний податок та 5 марок або 50 крб. з 1 гектара – поземельний податок [11]. Податок з собаки становив 150 крб. на рік, а з кожної наступної собаки по 300 крб. [12, 5].

Прибутковий податок для загального двору складав 6 %. Податок з 1 га землі: 2 ц гречки, 11 ц картоплі або 4 ц пшениці. Податок з поліції та старост розкладався на всіх жителів. Виходячи із „Тимчасового розпорядження Райхскомісара для України” від 27 листопада 1941 р., „всі советські

постанови, розпорядження про побирання податків мають тимчасову силу і надалі”, а значить змінювати щось на краще для нових громадян великої Німеччини окупаційна влада наміру не мала. Однією із форм експлуатації та грабунку населення були штрафи [13].

Аграрний сектор економіки окупованого Поділля, як один із чинників постачання рейху сільськогосподарською продукцією, мав стабільно функціонувати. Для кожного селянина встановлювалася норма в 22-25 трудоднів на місяць. Оплата праці здійснювалася на основі вироблених трудоднів. Як правило, це була натуральна оплата збіжжям, рідше грошима. Оплата на 1 трудодень не більше 2,5 кг, для трактористів – 3 кг хліба [14].

Сільськогосподарську продукцію можна було обмінювати при потребі на промислові товари. Про співвідношення цін, так зване пунктування, можна було дізнаватись із місцевої преси [15, 178].

Соціальна політика нацистського уряду переслідувала мету збільшити виробничу активність селян. Намагаючись залучити на свій бік селянство, німецька влада спробувала створити на селі враження певної соціальної допомоги інвалідам, сиротам, вдовам, тим категоріям населення, що її потребували. Але соціальна сфера фінансувалася із місцевих бюджетів, що формувалися із податків та зборів, а значить за рахунок місцевого населення.

Всі сільськогосподарські лани підлягали примусовому засіву, вільна торгівля с/г продукцією заборонялася. Згідно з розпорядженням Генерал-Губернатора, що мало силу для території західного Поділля, для тих, хто пошкодить навмисне або знищить продукцію, не виконає обов'язок здачі продукції, передбачалася смертна кара [16]. Норми відпуску населенню були наступними: зерновий хліб по 150 кг на душу на рік, овес 50 %, ячмінь 25 кг на душу на рік [5, 128].

З практичних (збереження спокою) та пропагандистських міркувань нова адміністрація, особливо у початковий період окупації, не перешкоджала намаганням місцевої цивільної адміністрації впливати на економічне життя, зацікавлювали ідеями впровадження нової аграрної реформи, протиставляючи власну лояльну політику, зокрема в галузі сільського господарства, із репресивною політикою влади радянської.

Ставлення селянства до „нового порядку” теж пройшло певну еволюцію. На початку окупації частина селянства, незадоволена колгоспною системою та соціальним статусом у радянському суспільстві, зайняла вичікувальну позицію. Ігнорування німецькою владою інтересів селянства зумовило переоцінку поглядів останніх та призвело до невдоволення окупаційним режимом.

Селяни Поділля з його родючими чорноземами так і не змогли відчути себе господарями на власній землі. Вони були розчаровані в своїх сподіваннях на відродження приватної власності на землю та одноосібне господарювання на ній під зверхністю нових властей. Знехтувавши державницькими інтересами українців, гіт-лерівці запропонували їм лише ілюзію господарювання у своїй державі на власній землі.

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.-2966. – Оп.2.-Спр.2.

2. Ніколаєць Ю. Становище на українських землях у 1941 – 1942 рр. за оцінками німецьких військовослужбовців // Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет. – 2000. – Вип. 1.
3. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941-1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – № 2.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р.-461. – Оп.1. – Спр.1.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.Р.-57. – Оп.4. – Спр.5.
6. //Український голос.–1943. – 30 грудня.
7. ДАХО. – Ф. Р.-429. – Оп.1. – Спр.2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.Р. – 4620. – Оп.3. – Спр.311.
9. ДАВО.– Ф.Р.-1311. – Оп.1. – Спр.9.
10. ДАХО. – Ф.Р.-420. – Оп.1. – Спр.3.
11. //Вінницькі вісті. – 1941. – 5 жовтня.
12. ДАХО. – Ф.Р.-805. – Оп.1. – Спр.13.
13. //Вінницькі вісті. – 1941. – 27 листопада.
14. //Вінницькі вісті. – 1943. – 8 квітня.
15. ДАХО. – Ф.Р.-805. – Оп.1. – Спр.75.
16. //Крем'янецький вісник. – 1942. – 11 липня.

Н. Р. Романець

БОРОТЬБА З „ПОРУШЕННЯМИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗАКОННОСТІ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПОСТГОЛОДОМОРНИЙ ПЕРІОД

Становлення колгоспної системи в українському селі наприкінці 20-х – напочатку 30-х рр. ХХ ст. відбувалося в умовах масштабного, жорстокого конфлікту між більшовицькою владою і селянством. Головним аргументом Кремля у цьому протистоянні стали репресії, які, почавшись з „надзвичайщини” 1927/28 р., досягли свого апогею під час хлібозаготівель 1932/33 р. Науковий доробок вітчизняних і російських дослідників свідчить, що за останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової „соціалістичної реконструкції” села [1]. Разом із тим, поза увагою істориків фактично залишився так званий „постголодоморний період”. Тому автор наукової розвідки ставить за мету дослідити кампанію по боротьбі з „порушеннями революційної законності” в українському селі у другій половині 1933 – 1936 рр. Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади у 30-х рр. ХХ ст., предметом – „порушення революційної законності”, допущені місцевою владою і органами юстиції в українському селі в період 1930 – 1933 рр.

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930 – 1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: „внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і

частки колгоспників” [2, 71]. Тому центральне керівництво країни заборонило здійснювати масові виселення селян, хоча про припинення депортацій взагалі мова не йшла. Інструкція від 8 травня 1933 р. дозволяла виселення в „індивідуальному і частковому порядку тих господарств, голови яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і відмовляються від сівби і заготівель” [2, 72]. Про справжній зміст заборони масових депортацій свідчить пункт документа, за яким планувалося виселити 12 тис. господарств в СРСР, у тому числі 2 тис. господарств з України.

Вакханалія арештів, яку стимулювали репресивні акти 1932 – 1933 рр., призвела до перевантаження місць позбавлення волі, примусивши Кремль піти на поступки і з цього питання. Інструкція суворо заборонила здійснювати арешти не уповноваженим на це законом особам: головам сільрад, колгоспів, секретарям партосередків, районним і обласним уповноваженим. Заарештовувати могли лише працівники ДПУ, прокуратури або начальники міліції. При цьому заборонялося утримувати під вартою до суду осіб, які скоїли дрібні правопорушення.

Зрозуміло, що директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. не могла кардинально змінити ситуацію на краще, тим паче, що за попередні роки місцеві очільники звикли діяти не за законом, а скоріше за принципом революційної доцільності, сприймаючи чергові постанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні і не приділяючи їх виконанню особливої уваги. Додамо, що проголошена владою боротьба „з порушеннями революційної законності” ускладнювалася низкою обставин. По-перше, масове застосування репресій в українському селі протягом 1930 – 1933 рр. дало очікуваний владою результат: залякані селяни припинили скаржитися на місцевих можновладців тому, що вважали їх дії законними. Так, колгоспник Загорулько з Вершино-Кам'янської сільради Новопраського району Дніпропетровської області заявив працівнику ДПУ: „Я думаю, що якщо це роблять комуністи, то існує така настанова партії та уряду” [3, 257]. Тому навіть у випадках тривалих і жорстоких знущань над селянами справи щодо місцевих керівників, як правило, порушували за зверненнями політвідділів МТС або уповноважених райпарткому чи обкому, а не самих скривджених.

До того ж самі покарання порушників нерідко носили формальний характер. Так, голову і бригадира артілі „Новий рух” Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня-вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили з Запорізького ДОПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що „боротьба з порушниками революційної законності - це несерйозна боротьба” [4, 110].

Значимо, що у разі порушень „революційної законності” до районних партфункціонерів застосовувались більш м'які покарання, ніж у випадку невиконання хлібозаготівельних планів. Так, у Новомосковському районі у селах Новоселівка, Перещепино, Підпільне, Попасне, Іваново-Михайлівське місцеві керівники (секретар партосередку, голова колгоспу, члени правління)